

MAGYAROK ÉS TÖRÖKÖK

Magyarország földrajzi helyzeténél fogva dunai állam, tehát katonailag és közlekedésileg átmenőforgalmi ország; keresztény műveltségelőtti műveltsége! viszont Kelethez kapcsolja. Földrajzi és néprajzi helyzetével, nyugati keresztény műveltségével tehát Kelet és Nyugat határán fekszik.

Ezeréves küzdelme során a magyarság mindig érintkezett a törökökkel. Ezekben az érintkezésekben három történelmi korszakot különböztethetünk meg: 1. a magyar nemzet kialakulásának, 2. az Oszmán Birodalommal való háborús és békés érintkezéseinek, 3. a nemzeti Törökországgal való kapcsolatainak korszakát. Az első két korszakban Magyarország többet kapott a töröktől, mint amennyit adott nekik; a harmadik korszakban pedig az érintkezés a két ország között kölcsönös és mind rendszeresebbé válik.

1.

A magyar-török kapcsolatok eredete visszanyúlik a magyarság kialakulásának korába. A magyar nyelv finn-ugor eredetű; a magyar nép ősi műveltsége, társadalmi és katonai szervezete viszont a honfoglaló magyarság török eredetére vall. Emellett tanúskodnak a honfoglalás-kori magyar sírokban feltárt csontanyagban felismerhető mongoloid — török — vonások, valamint az a körülmény, hogy a 9. század arab és bizánci írói türk névvel jelölik a magyarokat.

A magyar nyelv és a honfoglalók műveltségének különböző eredetét a legújabb nyelvészeti és történelmi kutatások a következőképpen, magyarázzák meg. A középső Volga és mellékfolyói mentén tanyázó ősfinn-ugor nép keleti, ugor ága a Kr. e. 1. évezredben az Ural lejtője felé vonult. Ehhez tartoztak a vogulok, az osztyákok és az „előmagyarok“. Ugyanabban az időben keletről nyugatra vonult a törökség egyik ága, az ogurok. A két népcsoport találkozásával alakult ki a magyar nép valahol az Ural-folyó vidékén és Szibéria, nyugati szélén. A szer-

vezetlen, békés előmagyarokat a Kr. u. 1. esi 4. század között leigázták az onogur (a. m. 10 torzs) közösségébe tartozó harcias ogurok és átvették a legyőzöttek nyelvét. Így alakult ki a finn-ugor előmagyar és a török ogur nép keveredéséből a magyarság. 460 táján az avarok nyomása folytán elhagyta déluráli őshazáját és a Kubán-folyó mellé vándorolt. Akkortájt keletkezett az onogur névből a magyarság európai elnevezése, az ősszláv ongur, a görög ungnos, a latin hungarus, az orosz venger, stb. Későbbi eredetű a magyar név. Ez elsősorban 527-ben a keresi földszoroson tűnt fel. Az előmagyarok ősi mami nevéhez az ogurok a török eri (a., m. ember) szót fűzték hozzá és a mami -f eri szóösszetételből származik a magyar név.

A Kubán mellékéről a magyarság 830 körül Lebédiába, azaz a Don és Dnyeper mellé vándorolt, majd a besenyők támadása következtében Etelközben, azaz a Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret folyók alsó folyása mentén telepedett le. A besenyőkkel szövetkezett bolgárok nyomása alatt Etelközt is elhagyták, valószínűleg 895 őszén bevonultak a Kárpátoktól bércezt középduvai medencébe és azt néhány esztendő alatt birtokukba vették. Akkor ért véget a magyarság életközösége a törökséggel.

Azidőtájt a nyugati törökség a műveltség jelentős fokára emelkedett. A bulgárok nagyszerű városokat emeltek; még romjaik is csodálatraméltók. A déloroszországi kazárok a honfoglalás idejében tértek át a nomád életmódról a földművelésre, az iparra és a kereskedelemre. Az Abbászidák khalifáusában török tábornokok és tartományt kormányzók is voltak; Hárún al-Rasid fia, al-Mu-taszim khalifa pedig háromezerfőnyi török testőrséget szervezett. Nem csoda tehát, hogy a honfoglalás kori magyarságot nagyban befolyásolta környezetének művelt töröksége. Abból az időből származik a török eredetű ősmagyar rovásírás. A törökség mély nyomokat hagyott az ősmagyarok zenéjében és iparművészetében is.

A honfoglaló magyarok szókincsük eléggé jelentős részét az onogur-törököknek köszönheték. Íme, a legfontosabb kölcsönzavak jegyzéke: háztartás: sátor, kapu, kút, bölcső, szék; földművelés: eke, árpa, búza, ocsu, aratni, tarló; kertészet: gyümölcs, alma, körte, som, szőlő, borsó, csiger, szűrni; állattenyésztés: bika, tinó, ökör, borjú, tulok, kos, ürü, disznó, tyúk, gyapjú, sajt, túró; foglalkozások: ács, szatócs, szűcs; állam és társadalom: törvény, tanú, bakó, kölcsön; írás: betű, írni; elvont fogalmak: erő, érdem, ok.

A 10. és a 11. században a magyar nemzet áttért a keresztény vallásra; ennek következtében a nyugati kereszténység keleti végvára lett. Török népekkel is harcolnia kellett, besenyőkkel, azokkal és kunokkal. Támadásaikkal azonban nem tudták megrendíteni az ifjú magyar állam épületét. Ellenkezőleg, vereséget szenvedtek és a magyar királyoktól engedélyt kértek, hogy letelepedhessenek Magyarországon. A magyar hadak a Kárpátokon túl is üldözőbe vették őket, a magyar papok pedig a nyugati kereszténységet terjesztették körükben. Így 1227-ben Magyarország hercegrímása ezerszámra térített kunokat Kumániában, azaz a mai Öromániában. A mongolok áradata a kunok legjaivarését 1239-ben Kumániából Magyarországra hajtotta. Itt ezek a kunok beleolvadtak a magyarságba és a mai napig értékes elemét teszik a Nagy Magyar Alföld népességének. Másrészt, a kunok kivándorlásával Órománia népességének jórésze szláv és román elemekből állott; ezek könnyűszerrel el tudták románosítani a mongol kipszákok gyér uralkodó rétegét és egyúttal a Kárpátokon túl a keleti, pravoszláv kereszténységet erősítették.

A besenyőknek és a kunoknak is köszönhet kölcsönszavakat a magyar szókincs. Ezek alkotják a török kölcsönszavak második rétegét. Mély nyomokat nem hagytak és a legkülönbébb szócsoporthoz tartoznak, íme: bocsk, kecske, csóka, bicsak vagy bicska, csákány, csat, koboz, köpönyeg, stb.

2.

Az Árpádok alatt nemzeti létében a tatárjárás pusztításai ellenére is megerősödött, állami létében megszilárdult Magyarország a 11. századtól fogva a törökség legerősebb hullámaival került összeütközésbe, az oszmán-törökökkel. A magyar-török érintkezések a második korszakban tehát legfőképpen háborús természetűek voltak. De mennyire különböznek ezek a kapcsolatok az első kor kapcsolataitól! A honfoglalás előtt és azt közvetlenül követően a magyarság és a törökség rokon, de különmű népekként érintkezett egymással, a 11. századtól fogva azonban nem a két nép mérkőzött meg egymással, hanem a két nagy egyistentimádó vallás, a kereszténység és az iszlám. Mert a törökség ebben a félévezredes küzdelemben az „iszlám kardja“ volt, a magyarság pedig vele szemben „a kereszténység védőpajza“. Ezért sokkal helyesebb volna, ha magyar-török háborúk helyett keresztény-muslim háborúkról beszélnénk. H. G. Wells is megállapítja: „A történelem alapvonala“ c. művében: „Nem Konstantinápoly volt akkortájt Európa védőbástyája, hanem Magyarország; keresztény török nép védte Európát a muszlim törökök ellen“.

Már a 12. században Manuel Konnienos bizánci császár szövetségesként magyar hadsereg küzd Kisázsziában a guz-törökökhöz tartozó szeldzsukok ellen. Az oszmán törökökkel a magyarok első ízben 1367-ben ütköztek meg. Százötven éven keresztül sikerült Zsigmond királynak, Hunyadi János kormányzónak, majd fiának, Hunyadi Mátyás királynak megvédenie Magyarországot és egyben Európát is az oszmán hatalom megismételt és egyre erősödő támadásaival szemben. Hunyadi Jánosnak 1456-ban az oszmánokon aratott nándorfejérvári győzelme emlékére kondul meg a nyugati kereszténység mindent templomában a déli harangszó.

Bizánc efoglalása 1453-ban azonban erkölcsileg is, katonailag is az oszmánok oldalára billentette a mérleget. S ebben magyar embernek is része volt- Az oszmán lovasság sokáig sikertelenül ostromolta a kelet-római fővárost; hatalmas bástyái, mély árkai úgyszólván bevehetetlenré tették. Akkor azután a magyarszármazású Orbán ágyúöntő íi. Mehmet szultánnak óriási ágyút öntött; súlya 300 mázsa, hossza 2 öl, szélessége 36 hüvelyk volt. Ez az ágyú a haditechnika valóságos csodája volt. Hogy harcbavetése milyen segítséget jelentett az ostromlóknak, arról a „drinápolyi kapu“ (Edirne kapusu) romjai ma is meggyőzően tanúskodnak.

Hunyadi Mátyái.t a magyar trónon gyenge királyok követték, Jí. Ulászló és II. Lajos., Alattuk szétzüllött a magyar nagyhatalom, az oszmánok pedig 1521-ben könnyűszerrel foglalhatták el a déli végvárat, majd 1526-ban Mohácsnál megsemmisítették a csekélyszámú magyar hadsereget. Utána U Süleyman 1526 szeptember ében kardcsapás nélkül bevonult Budára, de akkor még nem tartotta meg véglegesen, hanem kifosztotta a műkincseiről messze földön híres királyi palotát, felgyújtatta a várost és elvonult Buda alól. Akkor került Budáról Istanbulba két renaissance-stíliú bronz gyertyatartó; ezeket a szultán az Aya Sofya-mecset szentélyében (mihrab) helyeztette ei.

A mohácsi vész után a magyar főnemesség a Habsburgokra akart támaszkodni az oszmánok ellen, ezért V. Károly császár öccsét, I. Ferdinándot ültette a magyar trónra. Ezzel szemben a magyar köznemesség nemzeti királyt választott Zápolya János erdélyi vajda személyében. Magyarország így két részre szakadt s az ellenkirályok küzdelme az oszmánok malmára hajtotta a vizet. Zápolya János Ferdinánddal szemben II. Süleyman szultánhoz fordult segítségért. Meg is kapta tőle 1529-ben Budavárát s megtartotta egészen haláláig, 1540-ig. Akkor Ferdinánd elérkezettnek látta az időt Buda visszafoglalására. Tízszeres túlerővel ostromolta a várat; hősiiesen védekező magyar helyőrségét II. Su-

leyman fel is mentette. De a szultán nem adta vissza Budavárát Zápolyáéknak, hanem 1541 szeptember 2-án csellel bevonaik a várba és magának tartotta meg. Így került Budavára 145 esztendőre oszmán uralom alá. Magyarország pedig három részre szakadt. Középső része Macaristan néven az Oszmán Birodalom vilajetjévé (tartományává) lett. Hozzá tartozott a Dunántúl a Balatonig, a Duna-Tisza köze a Tiszántúl Erdély határáig, Horvát- és Sziavónország pedig a Karszt-hegységig.

A másfélévszázados oszmán uralom a magyarságot kevésbé befolyásolta, mint a környező balkán népeket. A szerbekben és románokon sokkal mélyebb nyomokat hagyott, mint a magyarságon. Ennek igen egyszerű a magyarázata. A szerbek tüstént a Rigómezőn 1389-ben elszenvedett első nagy vereségük után oszmán katonai szolgálatba állottak. Keleten éppen úgy harcoltak 1402-beni Timur ellen, mint nyugaton a magyarok ellen. A magyarországi török végvárok helyőrségének javarésze belőlük került ki. Még kevesebb ellenállást tanúsítottak az oszmánokkai szemben a románok. Egyházuk amúgyis a bizánci műveltséghez kapcsolta őket és nem idegenkedtek Bizánc új, muszlim uraitól sem. Ha néha részt is vettek egy-egy hadjáratban az oszmánok ellen, ezt mindig idegen befolyásra tették. Így könnyen, érthető, miért hagyott az oszmán uralom a szerbekben is, a románokon is sokkal mélyebb nyomokat, minit a magyarságon. Ezért kapta, a magyar nyelv oszmán-török kölcsönszavait a délszlávok közvetítésével s nem közvetlenül. A Balkáni-félsziget népei sokkal huzamosabb ideig volitak oszmán unalom alatt, mint a magyarság és oszmán uraikkal békésen is együtt éltek.

De, ha lelkében a magyarság töretlen maradt is, anyagiakban annál jobban megsínylette az oszmán uralmat. Az ország legtermékenyebb, középső része elpusztult. A pusztulást azonban nem az oszmánok terhére kell írunk, miínt inkább annak a körülménynek, hogy ez a terület emberöltőkön keresztül pusztító háborúk színtere volt. A sok háborúban amúgyis megtizedelt magyar lakosság elhagyta falvait és mindjobban a mezővárosokba húzódott. A városok és várak pedig sorra tűnedeztek. Ezért bukkanunk az ország szívében, a Nagy Magyar Alföldön olyan kevés műemlékre. A pusztuló magyar lakosság helyére pedig idegenek költöztek: románok, szerbek, horvátok. Mátyás király korában a kárpáti Magyarország népességének 80%-a színmagyar volt, a törökvilág után, Márk Terézia korában már csak 40%-a.

A végvárok magyar és oszmán vitézei között gyakran szünetelt a harc. Olyankor a két ellenfél katonái megismerték egymást. Hiszen az

oszmánok megbecsülték a magyarokat és megszerették a magyar életet. Nekik majdnem akkora csapást jelentett egy-egy újabb hadjárat a Keletről odaözönlő fanatikus kurd és arab hordákkal, mint a magyarságnak. Mikor pedig az 1664. évi vasvári béke után nyilvánvaló lett, hogy a Habsburgok és a Német-római Szent Birodalom nem tudják, de nem is akarják megmenteni Magyarországot, sok magyar inkább megegyezett volna a törökkel, hogysesem „két pogány közt egy hazáért“ ontsa a vérért.

És megindult a nemzeti ellenállás a német ellen. A Habsburgok azonban már csírájában elfojtották és nyíltan áttértek az abszolutizmus rendszerére. 1678-ban újult erővel lángolt fel a mozgalom. A franciák segítségével Thököly Imre állott a kuruc felkelők élére és elfoglalta a Felvidéket, majd szövetséget kötött az oszmánokkal, akik éppen akkor Bécs ostromára indultak. Az Európa minden országából segítséget kapó császári hadak azonban döntő csapást mértek rájuk. Most már a helyzet a kereszténység javára egy csapásra megváltozott. 1683 szeptember 2-án, tehát naptári dátum szerint pontosan 145 esztendei oszmán uralom után, elfoglalták Budát. Még tizenhat évig tartott a felszabadító háború és 1699-ben, a karlováci békében az oszmánok lemondottak Erdélyről és visszaadták magyarországi birtokaikat, kivéve a temesi bányságot és a Szerémség egy részét: ezek 1718-ban, a pozsareváci békében kerültek vissza.

A felszabadító háborúknak sikere eldöntötte Magyarország további sorsát. „A felszabadítás miatt érzett hálából“ a magyar nemzet a pozsonyi országgyűlésen 1687-ben lemondott a szabad királyválasztásról a Habsburg-ház fiága javára és eltörölte az aranybulla ellenállási záradékát. Ám ezzel nem nyerte meg a Habsburgok jóindulatát, mert az önkényuralom csak akkor kezdődött igazán. Amellett a felszabadító háborúk nagyobb pusztítást okoztak, mint a másfélévszázados oszmánuralom és utánuk gyors ütemben indult meg a nemzetiségek betelepítése a színmagyar vidékekre.

Mi emlékeztet ma arra, hogy Magyarországon másfélévszázadon keresztül a félhold-csillagos lobogó lengett a várak ormán és a középületeken? Milyen nyomokat hagyott az iszlám Magyarországon?

Műemlék nagyon kevés maradt az oszmánok után. Budán három fürdő és Gül Baba türbéje (sírboltja), Pécssett Idrisz Baba türbéje karcsú minaretjével, az aradmegyei Borosjenőn egy mecset és kút, Érden és Egerben pedig egy-egy minaret áll még. Hogy abból a korból ilyen gyéren maradiak meg műemlékek, annak az a magyarázata, hogy az oszmánokat Magyarországon megszállott területén tisztára katonai

szempontok vezették. Márpedig az ellenséges támadásoknak folytonosan kitett határterületeken, így a Duna vonalán és Budán is, sohasem lehetett tudni, mikor kell előne- vagy visszavonulni. Ezért az oszmánok lehetőleg a meglévő középületeket használták fel. A világi épületeket a közigazgatás céljaira: hivataloknak, kaszárnnyáknak, vagy börtönöknek foglalták le, <a keresztény templomokat pedig mecsetekké alakították át, nem törődve azzal, hogy így niagy műértékek mentek veszendőbe. Hiszen az iszlám sem oltárt, sem kórust, sem szobrot, sem falfestményt nem tűr meg a mecsetekben; a „bálványokat“ tehát kidobták a templomokból, a falakat pedig fehérre meszelték és díszes írással a Korán egyes fejezeteit írták rájuk. Új mecsetet csak szükség esetén építettek, akkor is csak a legegyszerűbb alakban. Még szűkkeblűbbek voltak a világi célú építkezéseikben. Katonai, városi, vagy magánépületek emelése a közvetlenül a vezérnek alárendelt főépítőmester (mimar-basi) engedélyétől függött; ez pontosan megszabta, milyen útvonalon, milyen külső alakban és milyen magasságban épülhetett az új ház s neki kellett engedélyeznie mindennemű javítási és átalakítási munkálatot is.

Az oszmán uralom alatti magyar városok közül a legpontosabban Budavára képét tudjuk megrajzolni. Legfontosabb keleti kútfőnk erre a legnagyobb oszmán, utazó, Evliya Celebi Siyahat-name című művének 6. és 7. kötete; ebben kitérő leírást ad Magyarországon 1660—66 között megtett útjáról. Két nyugati kortársa jól kiegészíti Evliya Celebi údeírását Edward Bnown angol orvos az angol Királyi Orvosi Társaság megbízásából utazott Keleteurópában és arról 1680-ban Londonban A Brief Account of several Travels in Hungária, etc. címen megjelent munkájában számolt be; a német Theophilus Urbinus pedig 1664-ben Nürnbergben megjelent Tünkisches Stáde-Büchleint-ében hosszabb fejezetet szentelt Budavárának. Ebből a három kútfőből, egybevetvén azokat más egykorú keleti és nyugati munkák adataival, megelenedik előttünk az oszmánkori Buda képe.

Budin, ahogyan az oszmánok hívták Budát, Macaristán viájet fővárosa volt. A budai pasa tehát egyben katonai parancsnoka és polgári kormányzója volt az egész meghódolt Magyarországnak is. Az egykorú térképek és metszetek tanúsága szerint a város öt részből állott: 1. a belső vár, azaz a várpalota, a mai siklóig, ahol 20 méter széles árok és fal húzódott; 2. a középső vár (Orta Hisar), a mai Várhegy; 3. a Timárváros (Debang Hane), a mai Tabán; 4., a Nagy Vár (Büyük Hisar), a mai Víziváros; 5. a felső, vagy külső külváros, a mai Csá-

szárfürdő és Rózsadomb környéke. Némely metszeten egy hatodik városrész is szerepel a Vérmező területén, a „hosszú külváros“: ez volt képpen egy később rommálott házsorból állott. A Császárfürdőnél vége is szakadt az oszmán Budának. Óbuda csak katonai tábor volt és hajdani jelentőségét elvesztette. Pest pedig nyomorúságos külváros volt, amelyet az oszmánok Buda 6. városrészének tekintettek. Uralmukat különösen megérezte a Szent Margitsziget. Miután egykori lakói, az apácák és a barátok elmenekültek az oszmánok előtt, néptelenné vált. Mint bő szénatermő helyet, az oszmánok lovaik legeltetésére használták, az apácázárdát pedig kórháznak foglalták le. A többi épületet lerombolták, midőn Buda körül erős védfalakat építettek és köveiket ezekbe a védfalakba rakták át. A Szigetet abban az időben Óbudával és Pesttel hajóhíd kötötte össze. Buda ostroma idején a sziget lőszerraktáru és sebesültek ápolóhelyéül szolgált.

Az oszmán Budin egészen másként festett, mint a mai Budavára. Mátyás királynak messze földön annyira megcsodált palotáját „kizil elmának“ („piros almának“) nevezték tornyainak és tetőinek aranyozott gombjairól. Az oszmán uralom első évtizedeiben még arany menyegyzetet, az ajtókon köbevésett magyar címereket, a termekben értékes szőnyegeket és képeket láttak a Budán megfordult utazók, mert akkor még a királyi palotában székelt a pasa. De a megismétlődő ostromoknak annyira célpontjául szolgált a palota, hogy a pasák már a 17. század második felében otthagyták és attólfogva felügyelőinek gondjaira bízott rakárrá lett. „Felügyelői“ azután teljesen elhanyagolták. Gyönyörű kő- és vasbolthajtásait vályoggal fedték be, ablakait befalazták és csak akkora lyukat hagytak meg rajtuk, hogy egy ember éppen hogy kidughatta a fejét rajta. Ami a pompás Corvinákból! II. Ulászló, II. Lajos és az ellenkirályok korából még megmaradt, mintegy 290 kötet, egy rakáson hevert egerek és patkányok martalékául, az utókor pótolhatatlan veszteségére. A pasák pedig sokkal védettebb fekvésű új palotát rendeztek be a mai Várszínház környékén. Ennek főekessége szőnyegekkel teli fogadóterme volt. Szemben, a Szent György-téren, a volt Honvédelmi Minisztérium helyén székelt a pasa helyettese. Meszszebb, a Szentháromság-tér körül emelkedett a janicsárok 42 háza, közülük szép erkélyével kitűnt parancsnokuk palotája. Nyáron a pasa és sok más előkelőség a Várhegy tövében lakott, a Víziváros és a Császárfürdő közötti területen.

Budavárának egészen keleties jelieget kölcsönzött a sok mecset, karcús, égnei tornyosuló minaretjeivel. Az oszmán) uralom közepetáján

24 *camija*. (székesegyházszerű mecsetje, amelyben péntekenként a hit-szónok imádkozik az uralkodóért) és 46 *mascidja*. (a rendes ájtatosságra szolgáló mecsetje) volt. Javarészt a meglevő keresztény templomokat alakították át mecsetté. Ez a sors érte a jelenlegi Koronázó Főtemplomot is; ezt Ö- vagy Nagymecsetnek (Eski, ill. Büyükcami) nevezték és olyan gyorsan alakították át, hogy mindjárt a vár megvétele utáni első pénteken II, Szulejmán szultán hálaadó itnát mondhatott benne. Állandóan tíz fizetett ulemát alkalmaztak benne. Nem messze onnani, a mai Helyőrségi Templom helyén, állott a tornyán levő nagy órától elnevezett Óramecset (Sáat Cáoii), a mai Dísz-tér és Tárnokutca sarkán a Középső mecset (Orta Cádi), délebbre az egykori Szent György-templomból átalakított Süleymán Hán Cádi, a Várszínház helyén, a pasa palotája szomszédságában pedig a Palotamecset (Seráy Cádi) emelkedett. Sok mecset volt a Várhegy tövében is. A legszebb volt közöttük Sokolii Musztafa pasa *camija* a mai Királyfürdőtől délre egy kőfallal körülvett udvarban, 1760-ban még állott, mint „salétromos mecset“, mert Enzinger löporkészítő raktárául szolgált.

De a mecsetek mind eltűntek nyomtalanul. Budavár visszafoglalása után vagy visszaalakították azokat keresztény templomokká, mint a budavári főtemplomot, vagy más célra használták fel, mint az említett „salétromos mecsetet“. Mecset helyén épült 1728—39 között a Szent Katalin-templom, a mai Tabáni Plébániatemplom, az Attila-körúton. A legfényesebb budai mecset helyén épült 1703—32 között a ferenc-rendiek temploma*, amelyet II. József császár 1785-ben a Szent Erzsébet apácarendnek adományozott. A pesti ferencrendiek temploma is mecset, helyén emelkedik; ezt az oszmánok a még azelőtt fennállott gótstílusú Szent Péter templom romjaiból építették. Mecset volt az Egyetemi Templom helyén is; ezt az eredetileg Pálosok Egyházának nevezett templomot 1698-ban kezdték építeni, de alapkövét valószínűleg csak 1715-ben rakták le. A mai Angol Kisasszonyok temploma helyén is mecset volt.

A mecsetek mellett az oszmánok urallmuk alatt összesen 12 főiskolát (*madrasa*), 16 elemi iskolát (*maktab*) és 75 közutat építettek. A mecsetek és az iskolák mellett több közkonyhát (*imarat*) is létesítettek; ezekben a szegények és idegenek ingyen kaptak levest, kenyeret és gyertyát. De, hogy az oszmánok mennyire nem voltak híjján a szociális érzéknek, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy gondoskodtak a Vár lakóinak ivóvízzel való ellátásáról. Minden városkapun belül kis kőboitozat alatt, réztartályokban jeges vizet tároltak és ezt mindenki szabadon használhajtta. A tartályok újratöltéséről a mecsetek kirendelt

szolgái gondoskodtak, a jeget pedig külön jégvermekben (buz-hane) tárolták. Az utcákat rendszeren kikövezték. Budán tehát az oszmán hódoltság korában nemcsak a műveltség, persze a muszlim műveltség, ápolására vetettek súlyt, hanem a kor viszonyaihoz képest civilizált állapotok is voltak.

A város lakossága 1680 táján mintegy 26.000 lélek volt, javarészt oszmán. A közigazgatási tisztviselők, papok és bírák zöme a Várban lakott, iparosok pedig — főleg tímárok, fegyverkovácsok, szattyánbőr-készítők, cukrászok, arany- és rézművesek a mai Tabánban; ide telepedtek le az oszmánokkal együtt érkezett rácok (innen a Rácváros elnevezés), akiket Evliya Celebi tévesen oláhoknak nevezett, valamint bosnyákok, albánok és göyögök is. Keletélesen kezdetleges hajlékaikat a Tabán rendezésekor, csak a két világháború közötti időben bontották le. A kereskedelem- és bankügy az oszmánokkal jóviszonyban élő zsidók kezében volt. Ezek a mai Vízivárosban laktak, de később, a mohácsi vész után az Oszmán Birodalomba menekült és onnan visszatért hitsorsosaikkal meggyarapodva, felhúzódtak a Várba is, a mai Werbőczy-utcába. A föld- és szőlőművelést, valamint a baromfitenyésztést a magyarok üzték. Luigi Ferdinando Marsigli, a korabeli kiváló olasz diplomata és utazó szerint 4000 szőlőtőke borította a dombokat Óbudától a Gellérthegyig. Nem is csoda, hiszen a magyarok búzája, gyümölcse és baromfija mellett a szőlő is rendkívül keresett és jövedelmező piaci cikk volt. A janicsárok és a budai pasa cselédei készpénzben kapták zsoldjukat és vásárlásaikkal megélénkítették a budai piacot. S hiába tiltja a Korán a borivást, — velük teltek meg a Tabán és Víziváros csapszékei, a két városrész manapság annyira felkapott kiskocsmáinak ősei. Az oszmán janicsár, a magyar paraszt és a zsidó kereskedő egyaránt törzsvei> dégük volt.

Buda és Pest a hódoltság alatt is megtartotta magyar jellegét. Magyar bírák alatt állottak, ezek magyarul leveleztek és kezesei voltak a magyar hadifoglyoknak. A harmincéves háborúig, amely semmivé tette a magyar marhaállományt és -kereskedelmet, a magyarság igen erős volt. Budán például 1580—81-ben 190 magyar háztulajdonos volt és sok magyar volt a budai sancak városaiban és falvaiban is. A bécsi követek Esztergomtól Belgrádig mindenütt virágzó magyar falvakat találtak, protestáns templomokkal.

Hogy a magyar elem meg tudott maradni az oszmán hódoltság alatt, azt, mint az istanbuli követek jelentéseiből és a budai pasák levelezéséből kitéjük, a budai pasák politikájának lehet köszönni. Minthogy

két birodalom között kellett közvetíteniök s Erdélyt és a végvárakat is szemmel kellett tartaniok, kitűnő katonáknak és egyúttal jó diplomátáknak kellett lenniök a budai pasáknak. Működésüknek áldásos következményei is voltak: 1. A magyar nyelvet használta a budai és a többi magyarországi pasa hivatali és társadalmi érintkezésében s magyarul leveleztek a bécsi udvarral is; ott ezért külön magyar fogalmazói kart kellett szervezni. Minthogy pedig a Portára is temérdek magyar irat érkezett, Istanbulban is szükség volt magyar íródeákokra. A magyar nyelv tehát a hódoltság korában csak nyert nemzetközi jelentőségében. Magyar volt az oszmán közigazgatás és bíraskodás nyelve is. 2. A budai pasák mindig előtérbe tolták a magyar királyi méltóságot. Mindig a magyar királlyal, vagy a bécsi királlyal leveleztek. Istanbulban a szultán egészen a hódoltság végéig csak akkor fogadta a Habsburgok követeit, ha magyar díszruhát öltöttek magukra, még ha más nemzetiségűek voltak is. 3. A budai pasák, a bécsi udvar vallási türelmetlenségével szemben, messzemenő vallási türelmességükkel tűntek ki. 4. Gazdasági politikájuk is, egy-két kivételtől eltekintve, emberséges volt. Elismerték a nemesség adómentességét, megvédték a kereskedők érdekeit, gondoskodtak a hitelről, a malmokról és az utazók biztonságáról. Oltalmazták a jobbágyokat és a szegényeket. A vásárokat katonákkal őriztették, a magyar kereskedő pedig nagyobb biztonságban járhatott-kelhetett a hódoltság területén, mint az országnak a magyar király uralma alatt álló részében. 5. Megbecsülték a lovagiasságot és a vitézséget s emberségesen bántak a magyar hadifoglyokkal.

Dehát hová tűntek el a másfélévszázados budai „törökvilág“ emlékei? Erődítési építkezéseiket a keresztények sorra lebontották; ugyanerre a sorsra jutott a Császárfürdő mellett álló és Arslán pasától emelt iőportorony is. Sok pusztult el a császári hadak ismeretlen ostromai alatt is 1542-ben, 1598-ban, 1602—03-ban és 1684-ben. Azonkívül 1571-ben, 1625-ben, 1635-ben, 1660-ban és 1669-ben nagy tűzvész, 1678-ban pedig földrengés pusztított Budavárában. De egykorú metszetek tanúsága szerint a legnagyobb károkat 1684—86 között szenvedte a Vár, amikor a végső küzdelem dúlt a város birtokáért. A Gellérthegytől Óbudáig egész ágyúgyűrű vette körül Budát, szétrombolva a Vízivárost és a Tabánt s felgyújtva a királyi vár környékét is. Az ingóságokból pedig sok minden elenyészett az ostromot követő három nap alatt. A lángokban álló várban a vezérek három napi szabad prédát engedélyeztek az idegen származású katonákénak. Ami pedig még azután is emlé-

kezdetett a „törökvilágra“, annak az 1686~ot követő években még a nyomát is igyekeztek eltüntetni.

Ma már csak egyetlen emlék tanúskodik arról, hogy másfél évszázadon keresztül a Korán igéit hirdették Budavárában s ez a Rózsadombon Gül Baba sícja. Gül Babáról sok szép mesét szöttek évszázadok óta. Tóth Béla kedves kis elbeszélést írt róla és „Magyar ritkaságok“ című könyvében külön fejezetet szentel neki. Huszka Jenő pedig hangulatos operettben dolgozta fel ennek a már-már legendás lalaiknak a történetét. A történelmi tény az, hogy Gül¹ Baba a kisázsiai Sivas viayetben, Mersifunban született, a harcos bektasi-szerzetesrend tagja volt s mint ilyen, II. Mehmet, II. Beyazit, I. Seliim és II. Süleyman szultánok több háborújában részt vett s 1541 augusztus 21-én, Buda ostromában, a város falai alatt vívott harcban elesett. Mindjárt halála után II. Süleyman szultán Buda védőszentjévé (göcü) avatta, egy-két évvel később pedig Mehmet, az első budai pasa, hamvai fölé sírboltot (türbe) emeltetett. A sírbolt a szép rózsakertjeiről Rózsadombnak elnevezett halmon áll, A legenda szerint Gül Baba, magyar nevén Rózsaapó, ültette és ápolta ott ritka szépségükről hetedhétországban híres rózsáit. Sajnos, ennek a sokévszázadok, kedves hagyománynak nincsen történelmi alapja, mert bizonyosan tudjuk azt, hogy az ájtatos és szigorúan szent életénél fogva a muszlimok között általánosan tisztelt Gül Baba, tizenkét nappal Buda oszmán kézre kerülése előtt esett el. Egyes tudósok még nevét is vitatják, mert a török hagyomány Kel Babát („Kopasz apó“-t) is ismer; ennek a nevét a muszlim hagyomány annál könnyebben változtathatta Gül Babára, mert 1. az arabbetűs török írásban a gül és kel szavakat ugyanazokkal a betűkkel jelelik, 2. a szentelt a Rózsadombon (Gül tepesi) temették el. Az sem lehetetlen, hogy a Gül Baba névvel nem személyt, hanem méltóságot jelöltek és a kolostor fejét nevezték így. Gül Baba nevét viselte egyébként a sírboltja közelében fennállott bektasi kolostor is. Ez Gázi Mihail-zade alapítványa volt. Ez a kolostor is elenyészett, akárcsak Buda többi hat muszlim köibstora.

Gül Baba sírja ólomlapokkal és zsindelemmel borított kis, nyolcszögletű épület, fedett kupolával, csúcsában lámpással, Muszlim szokás szerint a türbe közepén elhelyezett fakoporsó alatt — s nem benne — nyugodtak a szentéletű férfiú hamvai. Egykorú leírások szerint a koporsó zöld posztóval volt leborítva, fejénél pedig a bektasi-korona ragyogott. Buda visszavétele után a türbét a jezsuita-rend kapta meg és Szent József tiszteletére kápolnának szentelte fel. A rend feloszlása után magánkézre került. Akkor már rég eltűnt a türbéből a díszes koporsó

és minden, ami értékes volt. Az első világháborúban, a török-magyar fegyverbarátság idején, 1915-ben, Evliya Celebi leírása nyomán helyreállították a türbét: új padlóval, zsindellyel fedett tetőszékkal és fakoporsóval látták el. A türbe ma műemlék a II., Mecset-utca 14. számú házhoz közelíthető meg. Itt a bérházat, a türbe körül vivő pergolás folyosójával együtt a Wagner-család építtette. A bérház lebontását és a türbe környékének stílusos, parkszerű kiképzését, mint városépítészeti szempontból fontos követelményt, Budapest közgyűlése 1941-ben elhatározta és a költségeket megszavazta.

Három világrészben elterjedt szokásuk a muszlimoknak, hogy kegyelettől zarándokolnak el szentéletű férfiak, tudósok, vagy harcosok sírjához, ha nincs mecset a közelben, ott végzik el ájtatosságukat is. Gül Baba türbóját is felkeresték az oszmán uralom alatt messze földről is a zarándokok. De Muhammad próféta igazhívó követői később sem maradtak el a szentéletű férfiú sírjától. Évszázadok óta keresik fel azt a Magyarországon élő vagy itt átutazó muszlimok. Már az első világháború előtt, amikor ezerszámra éltek körünkben bosnyákok és törökök, itt tartották rendszeresen a két muszlim bajsám-ünnepet. De ma is felhangzanak a Korán igéi a türbénél az iszlám nagy ünnepein, pedig a mai Magyarországon már ugyancsak megcsappant Muhammad próféta követőinek tábora.

Giil Baba sírján kívül csupán három pompás fürdő hirdeti, hogy hajdanában az oszmán volt az úr Budavárban. A fürdőzés szokása Keletről terjedt el Európában. Minden keleti vallás megköveteli a tisztaságot, de különösen az iszlám fordít érte nagy gondot; hívóinak napenként ötször kell imádkozniuk és a Korán 5. fejezete 8. versének rendelkezése szerint, „ba imához léptek, mossátok meg arcotokat és kezeiteket a könyökig és töröljétek meg fejeteket és lábatokat a bokáig.“ Bizonyos alkalmakkor pedig a hívóknak testüket egészen meg kell mosniuk. „A tisztaság fele az igaz hitnek“, mondotta a hagyomány szerint Muhammad próféta. Nem is csoda, hogy hívói mindenütt nagy, középületszámba menő és hatóságilag ellenőrzött fürdőházakat emeltek. Hogy ez az intézmény mennyire az iszlám révén terjedt el Nyugaton, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy Nyugateurópában mindmáig „török fürdők“-nek hívják a közös gőzfürdőket.

A muszlim fürdő eredeti alakja a harnám, vagy izzasztófürdő. Az iszlám először vízben szegény sivatagos vagy félsivatagos területeken terjedt el, ahol a vízzel takarékoskodni kellett és a földalatti meleg levegőben való gőzölés volt. Minthogy a muszlim kánonjog előírása

szerint a fürdésnél folyóvizet kell használni, a török fürdőkben a fürdőzők a falak mentén folyóvizes csurgókból öntik magukra a meleg és a hideg vizet, majd a kupolás fürdőterem közepém elhelyezett göbek-tasira („köldök-köre“) ülnek és izzasztják magukat. Mikor azután a muszlimok az egykori bizánci birodalom területén sok melegvizű és vízbo „római fürdő“-re bukkantak, ezeket hammám-stílusban úgy alakították át, hogy minden fürdőben gőzkamrákat is létesítettek. Midőn Bizánc 1453-ban oszmán kézre került, száz nyilvános gőzfürdőt így építettek át keleti stílusban. Így jártak el Budán is. A budai hévízforrások felhasználásával nyolc — Károlyi Árpád szerint kilenc — kőből épült, pompás fürdőt (ilice, azaz hévízfürdő) építettek. Ezzel Buda Istanbul után az Oszmán Birodalom második legfontosabb fürdővárosa lett. Persze akárcsak egyebütt, Budán sem kizárólag vallási célból emelték a fürdőket, hanem a gyógyulás és a szórakozás céljára is; ezért nagy fényűzéssel és kényelemmel rendezték be azokat.

A török fürdők alaprajza és berendezése meglehetősen egyszerű. Egy félkör alakú, vagy csúcsíves kupolával fedett nagy közepső medence egyik oldalán van a bejárat, másik három oldalán pedig vetkőzésre, mosdásra és gőzölésre szolgáló kamrák vannak. A medencét a kupolán vágott és üveglapokkal fedett nyílások segítségével világítják és a padló alatt elhelyezett fűtőtesttel fűtik. Minthogy a padló kis téglapilléreken nyugszik, a meleg a medence alatti akadálytalanul terjedhet tovább. A kisebb medencék vízének és a szárazhőkamrák levegőjének hőmérséklete tehát aszerint változik, hogy közelebb vagy távolabb vannak-e a fűtőtesttől. A nagy medence vize rendszeresen 40°C ; körülötte kisebb medencék vannak, vízük fokozatosan $3\text{--}5^{\circ}\text{C}$ -szal alacsonyabb hőmérsékletű, egészen 25°C -ig, sőt a hidegkamrában 18°C -ig. A medencékből minden este kieresztik a vizet s hajnalra friss vízzel töltik meg azokat. A nők fürdője el van rekesztve a férfiakétól s ezeknek szigorúan tilos az előbbibe lépni. A fürdők használata ingyenes volt, csak törülközőért és gypjútakaróért kellett fizetni.

A budai török fürdők a tolnamegyei Szokol községben született Mustafa pasának köszönik létezésüket, aki tizenkét évig (1566—78) volt budai pasa. Egy feliratos tábla szerint ő építtette 1556-ban a Tahtali ilicének („deszkafürdő“) a később tulajdonosáról és újjáépítőjéről, König Mihályról ma Király-fürdőnek nevezett gőzfürdőt. Minthogy Sokoli Mustafa tíz évvel később, 1566-ban lett budai pasa, ez az évszám nyilván helytelen. Ha pedig helyesnek fogadjuk el, feltehetjük, hogy a fürdőt őelőtte építették, de megalkotását

később neki, a nagy fürdőépítőruk tulajdonították. Nyolcszögletű kupolatermével ez a legegyszerűbb a budai török fürdők között. Nagy medencéjéhez csúcsíves dongák segítségével csatlakozik egy langyos medence, egy szárazhő- és két gőzkamra. Egy csupán másolatban meglévő emlékkő tanúsága szerint ugyancsak Sokoli Mustafa pasa állíttatta helyre 1570-ben a Császár-fürdőt is. Az oszmánok Kapali ilicének („zárt fürdő”) nevezték. Melegforrásait már a rómaiak használták, Mustafa pasától helyreállított gőzfürdőjét pedig, egyesek szerint, Mehmet, -az első budai pasa építtette, török források szerint „ezüstsínű kupolája az ég oszlopánál is fényesebb volt”. Sztalaktitszerű sarokpillérekkel épített nyolcszögletű kupolaterme eredetileg négy oldalra nyílt, míg ma ezek közül három be van falazva; négy diagonális oldalán pedig egy-egy méter mélységű fülkékben vannak elhelyezve az ülőfürdők, lábmosók és pihenőpadok. De a legpompásabb török fürdő volt a Mustafa pasától 1566—80 között épített Jesil direkli ilice („zöldoszlopos fürdő”), a mai Rudas-fürdő a Gellérthegy lábánál. A török írók szerint ennek éppen úgy nem volt párja a földön, mint a bölcsesség kövének. Nyolcszögletes medencéjének félhold alakú kupolája szabadonálló oszlopokon nyugszik; mecsetszerű nagyterem ez a török építészet igazi remekműve. A nyolcszöget követő fedett folyosó sarokátmeneteiben a kisebb medencéket tartalmazó szfalaktitfülkék vannak. A Rudas-fürdő többi részét 1831-ben építették; később átalakították. Neve attól a zászlórúdtól ered, amelyre a hajóhíd' nyitása esetén felvonták a zászlót. Ez a három török fürdő ma is üzemben van. Éppen ez a tény adja meg jelentőségüket, mert Déispnyolországán kívül Magyarország az egyedüli európai ország, ahol egykori muszlim fürdőket ma is használnak. A többi öt budai török fürdő már elenyészett. A legszebb volt közöttük Véli bég fürdője a Császár-fürdő környékén. Mehmet pasa nevezte el így, atyjának tiszteletére. Az 1670 táján Magyarországon járt Edward Brown angol orvos és mások korabeli feljegyzései szerint ez volt az oszmán korban a legdívatosabb budai fürdő. Rózsaszínű kupolával fedett középső medencéje volt és négy sarkában kisebb kupolákkal fedett fürdőszobák. Ide jöttek fürödni az oszmán előkelőségek rózsadombi villáikból s innét vonultak istentiszteletre eleinte a Pálffy-téri kis camiba, majd később a Mustafa pasa által emelt nagy Mustafacamiba, a mai Király-fürdő szomszédságában. A Véli bég fürdője közelében kötöttek ki az idegen követek hajói.

A mai budai fürdők közül a törökök ismerték a mai Szent Gellért (korábban Sáros)-gyógyfürdő őseit Arik ilice („nyitott fürdő“) néven. Így nevezték, mert deszkából készült, nyílt fürdő volt. Vizét különösen vérbaj gyógyítására használták, egyébként a szegényebb néposztály fürdője volt. Mellette állott az Aga, másnéven Szüzek fürdője; gyógyvize ma a Szent Gellért-gyógyfürdőt táplálja. Ugyancsak a szegényebb lakosság fürdője volt a kénes vizéért kedvelt Debag Hane ilice („Timár- város-fürdő“), a mai Szent Imre herceg- (korábban Rác-) fürdő, amely a 15. században, Mátyás király uralkodása alatt épült. Díszes, ólom- tetejű épület volt. A Szent Lukács-gyógyfürdő helyén állott a Barut Degrimene ilice („lőpormalom-fürdő“), amelyet 1669-ben tűzvész pusztított el. Ezeket a fürdőket nem az oszmánok építették, csupán itt találták és használták. Mai alakjukban az oszmán idők után épüek, nem úgy, mint a Király-, Császár- és Rudas-fürdők, amelyeket mai alakjukban az oszmánok építettek.

Ha Budapest mint fürdőváros a nemzetközi idegenforgalomban olyan jó hírévnek örvend, az nem kis mértékben annak köszönhető, hogy az oszmánok kitűnő gőzfürdőket hagytak maguk után és meghonosították a rendszeres fürdőzés szokását. Budapest azonban egy másik, az idegenforgalomban szintén fontos jellegzetességét ugyancsak a „törökvilág“-nak köszönheti. A magyar fővárost a külföldön „ÉL kávéházak városának“ is hívják. Kétségszavonhatatlan, hogy úgy a kávéfőzést, mint a kávéivást az oszmánok terjesztették el Magyarországon. Más iparokhoz hasonlóan a kávéfőzést is az oszmánok keresztény alattvalói (a myák), — főleg szerbek és bosnyákok — üzték, mert a kávékészítést az oszmánok az iszlám orthodoxiájával nem tartották összeegyeztethetőnek. Mikor azután 1686-ban a keresztény hadak visszafoglalták Budavárát, a kávéfőzés továbbra! is a szerbek és a bosnyákok kezén maradt, sőt ők honosították meg a kávéivást Bécsben is. így tehát, a hajdani császárváros, olyan sok iparban Magyarország tanító mestere, a kávéfőzést a magyar fővárostól tanulta. Bécsben azután a „török“ kávéfőzés és kávéház önálló fejlődésnek indult és hamarosan kialakult a Bécs nevével elválaszthatatlanul egybeforrott nyugati kávéháztípus, a Wiener Café. Ez a típus a 18. században Bécsből Magyarországon is elterjedt és kiszorította a régi török kávéházakat. Budapest így úgyszólván „második javított kiadásban“ kapta vissza Bécsből az eredetileg tőlünk származó kávéházat.

De vannak a „törökvilág“-nak más nyomai is Magyarországon. A török kertészet, különösen a rózsauültetés, nagyon elterjedt Magyar-

országban. Gül Baba legendája is ezt mutatja, de a magyar főurak is nagyon érdeklődtek a török virágok iránt. A fényűzést, pompát kedvelő oszmánok félreismerhetetlen nyomokat hagytak a magyar iparművészetben és népművészetben. Az aranyművességben a 18. századig, a hímzőiparban több mint két évszázadig, a ruházatban és a népművészetben mindmáig érezhető a török hatás. Fellendült török hatásra a bőrkészítés, különösen a szattyánbőr. A magyar konyhára is érezhető a török konyha befolyása.

Az oszmán uralommal elterjedt Magyarországon a török zene is. Fúvó- és ütőhangszerei nagy hatással voltak az európai katonazenére, hiszen a katonazenekarok ütőhangszereit együttesen még ma is „janicsárzenének“ vagy „török zenének“ hívják. A 18. században ezzel az elnevezéssel általában a katonazenét illették. Hangszereik közül a típusosán magyarnak tekintett tárogató valószínűleg azonos a török síppal. Török dallamok is ismertek voltak Magyarországon, már a 16. században. A nagy magyar lírai költő, Balassi Bálint több dalánál török dallamokra utal. Török prózai művek is elterjedtek Magyarországon. Az „Envar üi-Ásikin“ című munkát 1626-ban magyarra fordították. Apafi Mihály erdélyi fejedelem utolsó török deákja, Rosnyai Dávid pedig Horologiüm Turcicum címen magyarra ültette át a Hümayunnamet, a híres indiai mesegyűjteménynek, a Pancsatantrának török változatát.

A másfélévszázados oszmán uralom természetesen nem maradt hatás nélkül a magyar nyelvre sem. A délszláv közvetítéssel a magyar nyelvbe jutó hódoltságkori kölcsönszavak teszik a török kölcsönszavak hairmadik rétegét. A hadügy, pénzügy és közigazgatás köréből valók és az oszmánok kiűzésével jórésztük kiveszett a nyelvhasználatból. Csak néhány maradt meg a mai magyar nyelvben, mint janicsár, findzsa, defter, harácsolni, seb.

Jóval kevesebb volt a hódoltság korában a magyar hatás a törökségre. Ez könnyen érthető. Az iszlám a kereszténységgel szemben egészen más világ volt, a nyugatitól elütő állami, gazdasági és társadalmi étellel. Az oszmán hódítók jól fejlett politikai rendszert és kitűnően megalapozott adórendszert hoztak magukkal. Bárhol is hódítottak, egy év leforgása alatt minden házat és minden lakost pontos adójegyzékekbe vettek fel. Mint minden hódítónak, az oszmánnak is bizonyos mértékben számolnia kellett a meghódolt ország sajátos viszonyaival. Helyet kellett itt-ott adniok a nyugati életformáknak és jogrendszernek.

Különösen a nők jogi és társadalmi helyzetét illetően tettek széleskörű engedményeket. A magyarországi oszmánok között nagyon elterjedt az egynejűség. Erdélyben a muszlim kánonjoggal ellentétben elismerték Bethlen Gábor fejedelem özvegyének, Brandenburgi Katalinnak a trónöröklését. Sok egykori feljegyzés szerint az ittélő oszmánok nem ritkán lovagiasan viselkedtek a keresztény magyar nőkkel szemben.

A háromévszázados háborús és békés magyar-török kapcsolatok az oszmán hódoltság elmúltával hozták meg áldásos gyümölcsüket. A 17. század legvégén a közvetlen kapcsolatok megszűntek a két nemzet között; ezek elszakíthatatlan szálakkal fűzték össze a magyart a törökkel. A 18. és a 19. század magyar szabadságharcainak vezető férfiai mozgalmuk leveretése után a leggyakrabban az Oszmán Birodalomba menekültek s ott éltek rövidebb-hosszabb ideig száműzetésben. Sok török város és falu őrzi ma is emlékükeit, sokuknak még a sírját is, míg mások hamvait a magyar nemzet hazahozatta és nemzeti ereklyeként kegyelettel őrzi. A magyar függetlenség harcosain kívül azonban más magyarokat is török földre vetett a sors. Sokan közülük a török nemzet megbecsült kiváló fiaivá lettek s nem egy kitörölhetetlenül írta be a nevét a török történelembe is. Ezek a hazánkfiai ott egészen eltörökösödtek és áttértek az iszlámra.

Az első szabadságharcos, aki török területre menekült, Thököly Imre volt. A kurucvezér hitvesével együtt a zentai csata után menekült az Oszmán Birodalomba. A szultán vendégszeretetéből a Márvány-tei>ger partján, Ismid városban telepedhetett meg; háza a tengerre nézett. A szultántól a várostól nem messze, az Ala-dag-hegy lábánál, két órányira a tengertől még földet is kapott; ez volt a „virágos mező“ (Gicék meydani). Hűséges titkárának, Komáromy Jánosnak a naplója szerint ez a birtok „szép virágokkal borított mezőinél, a szomszédos hegyekről lezuhanó, pisztrángokban bővelkedő hegyipatakjainál. ..., gyümölcsökben való gazdagságánál, árnyékainál, sok kényelménél, de főleg jó vizénél fogva Zrínyi Ilona hercegnő kedvelt tartózkodóhelye volt száműzetésében.“ De maga Thököly Imre is ott töltötte idejének legjavát. A portától 1695 óta tekintélyes kegy díjat húzott, majd a szultántól a viddini grófi címet is megkapta. Ismidben halt meg és ott is temették el az örmény temetőben 1888-ig, Thaly Kálmán törökországi útjáig, angol protestánsok ápolták a sírját, akiknek hozzátartozói szintén ott nyugodtak. Hamvait 1906-ban a magyar országgyűlés határozatából kiásatták és országos költségen, nagy ünnepélyességgel hozták haza és

temették el a késmárki evangélikus templomban; feleségének, Zrínyi Ilonának földi maradványait pedig Kassán hantolták el.

A Márvány-tenger egy másik kis parti városa, Rodostó, török néven Tekirdag, egy másik nagy magyar szabadsághősnek adott otthont önkéntes száműzetése alatt. Odamenekült II. Rákóczi Ferenc, sárga hű követőivel. A fejedelem udvartartásával 1720 tavaszáig Yenáköy falvában lakott, a Boszporus mentén, gróf Bercsényi Miklós pedig kíséretével a szomszédos Terápia városában telepedett le. 1720 március 7-én azután a nagyvezér közölte a fejedelemnek a Magas Portánál akkreditált rezidensével, hogy „a Porta Yemiköynél jobb és megfelelőbb helyet szánt a magyaroknak“. Ez a hely Rodostó volt és 1720 április 24-én oda is költözött a fejedelem egy hadihajó fedélzetén. Bizalmasa, Mikes Kelemen, a híres Törökországi levelek írója, meg is jegyezte: „Bizonyos, hogy sehol sem lehetett volna a fejedelemnek jobb hajlékot nyújtani“.

III. Ahmet szultán hagyományos török vendégszeretettel viselte gondját a magyar száműzötteknek. Rodostó örmény negyedében egy egész utca házait vásárolta meg és kiköltöztette lakóit, hogy teljes tulajdonul adhassa oda a magyar száműzötteknek. Így keletkezett a „Magyarok utcája“. Az utca egyik oldalán a fejedelem házai sorakoztak s a legszebbikben volt az ebédlője. Ennek ablakai virágtól övezett gipszrácsokkal voltak ékesítve, stukkó-menyezetét festmények borították, bútorzatából azonban csak egy pompás pohárszék és egy pipatartó maradt meg. Ezeket a műtárgyakat 1905-ben Kassára szállíttatta a magyar kormány, hogy ott újra megépíthesse és berendezhesse a rodostói ebédlő mását.

A „Magyarok utcáján“ túl egy domb lejtőjén van Rodostóban a „magyar kút“ (Macar cesme). Az egész városban ennek volt a legjobb vize és ez táplálta a magyar házakat is. Pompás márványlapokat helyeztetett el a kút körül Rákóczi; ezeknek még ma is a csodájára járnak.

De III. Ahmet szultáni vendégszeretete még messzebb is ment. Nem elégedett meg azzal, hogy házakat adott a száműzötteknek. 1720-ban íermánjával Rodostó legjobb szántóföldjeit és rétjeit adta örök tulajdonul II. Rákóczi Ferencnek és társainak. Ez a& ladomjányméltelenül még ma is érvényben van, mert sohasem vonták vissza. Rákóczi végrendeletileg a földek egy részét a rodostói római katolikus plébániára hagyományozta, a többi földet pedig száműzött társai művelték. Mióta ezek közül az utolsó, a 120 éves Horváth István is elhunyt 1799-ben, a földet senki sem művelte.

Kezdetbelli Rákóczi is, társai is csak ideiglenesnek tekintették rodostói tartózkodásukat. De teltek-múltak az évek, a francia politika új irányba terelődött, Nagy Péter cár pedig 1725-ben elhunyt s mindjobban elhalványult az a reménység, hogy fegyveres erő élén visszatérhetnek Magyarországra. Keresztény alázatossággal nyugodott bele a fejedelem Isten akaratába.' Teljesen visszavonult életet élt száműzött társaival együtt, csak néha-néha szórakozott vadászattal. Utolsó éveiben állandóan betegeskedett és 1735 április 8-án elhunyt. Hamvait Mikes Kelemen, az istanbuli jezsuita, ma lazarisita templomba szállította 1906-ban, azután Thököly hamvaival együtt nagy ünnepélyességgel hazahozták és örök pihenésre a kassai dómban helyezték el.

II. Rákóczi Ferenc fegyvertársának, gróf Bercsényi Miklósnak hadsegéde báró Tóth András volt. Fia, Ferenc, mérnök lett, majd francia katonai szolgálatba állott és ott tábornokságig vitte. 1755-ben diplomáciai szolgálatban Istanbulba került. Jól megtanult törökül, 1770-ben líí. Mustafa szukán megbízta a Dardanellák védelmével, amelyeket akkor a cári flotta fenyegetett. Báró Tóth Ferenc nagy tudással és nem kisebb bátorsággal tett eleget a szultáni megbízásának. Később a szultán megbízta a Dardanellák elsőízbeni megerősítéseivel is. Ezt a feladatot is elvégezte, mégpedig olyan sikerrel, hogy a magyar mérnök erődítményrendszeret az egész világon bevehetetlennek tartották.

Báró Tóth Ferenc ezekután, természetesen, az oszmán kormány teljes bizalmát bírta. Felvetette a szultán előtt a Szuezi-csatorna megalkotásának tervét is. III. Mustafa szultán fel is lelkesedett a gondolaton, mert szerinte „a Szuezi-csatorna válnék az egész nemzetközi közjog alapjává“. Ám a terv akkoriban még nem érett meg a megvalósításra; csak jó félévszázaddal báró Tóth Ferenc után hozta szőnyegre a brit-francia vetélkedés a Keletre vezető rövidebb utakért.

Amiként báró Tóth Ferenc a katonai életben játszott vezető szerepet, akként volt kimagasló alakja a 18. század oszmán szellemi életének a Kolozsvárott született Ibrahim Müteferrika. Magyar nevét nem ismerjük. Tizennyolc éves korában, mint protestáns teológus, oszmán hadifogságba került s mint ilyent, Istanbulban eladták rabszolgának. Csak úgy tudta visszanyerni szabadságát, hogy áttért az iszlámra és török nevet vett fel. A rendkívül tehetséges ifjú csakhamar szép állásokba jutott. Fontos diplomáciai megbízatásokkal küldték Lengyelországba, majd a Kaukázusba s végül Franciaországba, Már öreg ember volt, amikor Istanbulban megalapította az első arabbetűs nyomdát; ez 1729-től kezdve 17, nyelvészetiileg gondosan megválogatott ósnyomtatvánnyal

gyarapította a török szellemi életet. Hogy a törökök mennyire megbecsülik Ibrahim Müteferrikát, arra mi sem jellemzőbb, minthogy mikor a közelmúltban az istanbuli sajtóban Köprülü Fuad¹ egyetemi tanár, a kiváló irodalomtörténész megkérdezte a közvéleményt, melyik az a három török kiválóság, akinek a török szellemi élet terén a legmaradandóbbak az érdemei, — a válaszok a második helyet Ibrahim Müteferrikának adták. Iránta érzett háláját a török nemzet azzal is kimutatta, hogy Istanbul egy elhagyott helyén állott sírját és síremlékét sokkal méltóbb helyre vitette, a Mevievi dervisek kolostorának temetőjébe, Galatába és turbánnal fedett márványsíremlékére szép verset vésetett.

A kölcsönös' rokonszenvenek, a szellemi közeledésnek ilyen sok és félreérthetetlen megnyilatkozása természetesen nem maradhatott hatás nélkül a magyar tudományos életre sem. A 18. század végének magyar nyelvészei, mint Pray György, Révai Miklós és Beregszászi Nagy Pál bizonyos egyezésekre bukkantak a magyar és a török szókincs között. Csakhamar felmerült a török-magyar rokonság eszméje s sokan a magyart egyszerűen török népnek tartották. A török-magyar rokonság gondolata lelkesítette a legnagyobb magyar orientalisták egyikét, Köröst Csorna Sándort arra, hogy fáradságot nem kiméivé, egész életét a magyarok őshazájának megkeresésére szentelje.

A magyar reformkorszak vezető egyénisége, „a legnagyobb magyar“, gróf Széchenyi István 1819-ben megtett keleti utazásának naplójában meleg rokonérzéssel emlékezett meg a törökökről. Mikor Kossuth a világsi fegyverletétel után elhagyta Magyarországot, oszmán földre! menekült. Tartózkodási helyükül a Magas Porta Kisásziában, a Bursától délkeletre fekvő Kütahya városát jelölte ki. Összesen; 255 magyar emigráns lakott ott: Kossuth Lajos környezetében voltak Mészáros Lázár hadügyminiszter, Perczei Móric, Kmetty György, gróf Guyon Richárd és báró Stein Miksa tábornokok, valamint gróf Batthyány Kázmér külügyminiszter és sokan mások. Eleinte Kossuth és barátainak jórésze a kütahyai laktanyában lakott és szállásukról az oszmán kormány gondoskodott. Később Kossuth a város belsejébe mehetett lakni, sokkal méltóbb helyre. Házának művészies faburkolatait festmények ékesítették. A házat a török műemlékek bizottsága „az elsősorban védendő műemlékek“ közé sorolta.

Kossuth nem sokáig maradt török földön. 1851 nyarán az Egyesült Államok kormánya hajót küldött érte. Még szeptemberben Angliába, majd a következő év elején Amerikába utazott. De sorstársai közül sokan török földön maradtak és ott is hunytak el. Bem József tábornok, a legendás hírű „Bem apó“ áttért az iszlámra s mint Murát pasa, Aleppo

kormányzója lett; hamvait 1934-ben hozták haza nagy ünnepélyességgel. Guyon Richárd tábornok hamvai magyar sírfelirattal a haydar-pasai keresztény temetőben nyugszanak. Sokan alusszák utolsó álmukat török földön, itt-ott szétszórt sírokban. Az egyik honvédtiszt, Farkas Adolf, felvétette magát az oszmán hadsereg tisztikarába és mint Oszmán pasa, magas méltóságokat töltött be. Leánya, Nigar Hanim, az 1836-ban megindul* reformkorszak (tanzimat) első költőnője volt.

A magyar nyelvészek, történetírók és keletkutatók 48 után egyre jobban kezdtek a törökséggel foglalkozni. A legnagyobb hírnévre Vámbéry Ármin emelkedett. Akárcsak Körösi Csorna Sándor, őt is a magyarság bölcsőjének megkeresése lelkesítette. Ezt akkortájt az Ural és az Altáj hegységek között képzeltek. Földhözragadt szegény családból származott Vámbéry, de vasakarattal, magánszorgalomból megtanulta a legfontosabb nyugati és keleti nyelveket, majd 1857—62 között (Istanbulban) élt, hogy a török nyelvet és az iszlám szokásait teljesen elsajátítsa. A Magyar Tudományos Akadémia pénzbeli támogatásával 1862—63-ban nyolc hónapot töltött Középázsiai. A keleti törökség nyelvészetével és néprajzával foglalkozó munkáit a tudományosság alapvetőknek tekintti. A török filológia megalapítója Vámbéry Ármin volt. ő vezette be azt a tudományágat a budapesti egyetemre, ahol 1865-ben lektor, 1870-ben nyilvános rendes tanár lett. A magyarság eredetének sokat vitatott kérdésében Vámbéry Ármin a török származás és rokonság mellett foglalt állást. Csak a 19. század vége fellé, mikor Budenz József működésével a finn-ugor nyelvészet fejlődésnek indult, kezdték a törökség szerepét a magyarság kialakulásában kritikai érzékkel vizsgálni. Ezzel párhuzamosan a magyar történetírás is helyesebb megvilágításba helyezte az oszmán, hódoltság korát és az oszmán-magyar háborúk hatásait. Ezen a téren Salamon Ferenc, majd különösen Takáts Sándor¹ szereztek nagy érdemeket.

A legnagyobb magyar regényíró, Jókai Mór is nagy előszeretettel foglalkozott az oszmán hódoltság korával regényeiben. Idevág a „Törökvilág Magyarországon“, „A janicsárok végnapjai“, „A fehér rózsá“. A krími háború felkeltette érdeklődését a kaukázusi török népek iránt; erről tanúskodik Véres könyve. Az 1877—78-i cári-oszmán háború folyamán pedig Arjany János „Plevna“ című költeményében Oszmán pasának és katonáinak hősiességét és védelmi harcát örökítette meg. A háború alatt egyébként a magyarság hangulata annyira törökbarát volt, hogy az 1878-i választásokon a Bosznia-Hercegovina katonai megszállását nem helyeslő baloldali ellenzék nagyon megerősödött.

A szabadságharc után a magyar tudományos életben egyre nagyobb jelentőségre jutnak a török tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia kiadványaiban, az Akadémia „Nyelvtudományi Közleményei”-ben 1862 óta, a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában, az „Ethnographia”-ban 1889 óta sok cikk foglalkozott a legrégebbi török-magyar kapcsolatokkal. 1900-ban ezekre a tanulmányokra külön szakfolyóirat is indult meg, a „Keleti Szemle” (Revue Orientale), amelyet a nemzetközi tudományos világban a iturkológia legjobb szakfolyóiratának tartanak.

A nyelvészeti kutatásokkal egyidejűleg megindult a török történetírók Magyarországra vonatkozó anyagának feldolgozása is. A Magyar Tudományos Akadémia már 1851-ben rámutatott enoek a fontosságára. Thury József kétkötetes munkája, a „Török történetírók” (1883 és 1896) úttörő ezen a téren. Munkáját Karácson Imre folytatta s halála után Szekfü Gyula adta ki (1916). Evliya Celelbi munkájának a Magyarországra vonatkozó részeli Karácson Imre fordításában 1904-ben és 1908-ban jelentek meg, Egyidejűleg Velics és Kammerer kiadták a Magyarországon felvett török kincstári deftereket.

A kiegyezés után fellendüDt a magyar gazdasági élet, megizmosodott a magyar kereskedelem, bankügy és közlekedésügy. Egyre több gazdasági kapcsolat szövődött a Balkánnal és az Oszmán Birodalommal, úgy hogy hamarosan szükségét érezték aonak, hogy a keleti kereskedelemce külön főiskolán képezzék ki az ifjúságot. Már 1891-ben alakult Budapesten egy Keleti Kereskedelmi Szaktanfolyam; ebből fejlődött ki 1899-bent a Keleti Kereskedelmi Akadémia két évfolyammá!, Igazgatója és egyben töröknyelvi tanszékének tanára Kunos Ignác, a nerves turkológus volt, aki a kisázsiai török népköltészet gyűjtésével szerzett nagy érdemeket. Rajta kívül 1912 óta Germanus Gyula működlk a török és arab nyelvek tanáraként. A Keleti Kereskedelmi Akadémia igen jónevű intézmény volt úgy a Balkánon, mtat a KözéJkeielben,. Sok végzett haligatója helyezkedett el Törökországban is s nem egy közülük vezető gazdasági állásba jutott.

A budapesti Tudományegyetem töröknyelvészeti tanszékével és a Keleti Kereskedelmi Akadémia felállításával Magyarországon intézményessé tették a török nyelv tanítását. Egyre jobban nőtt azoknak a száma, akik akár tudományos, akár gyakorlati célból, a török nyelvvel foglalkoztak. Igényeik kielégítésére Szentkatolnai Bálint Gábor, Pröhle Vilmos, Erődi Béla és Kunos Ignác írnak nyelvtanokat.

Az Oszmán Birodalom utolsó évei folyamán tehát a magyar-török barátság szilárd talaján egyre sűrűbbé szövődtek a két nemzet között a békés kapcsolatok. Elhalványodtak az évszázados háborús érintkezések emlékei s helyette megerősödött a politikai sorsközösség gyakran délibábos képzete, valaminint a gazdasági érdekközösség reális alapokon nyugvó megértése.

Az 1908-ban kitört ifjútörök forradalom új korszakot nyitott a magyar-török kapcsolatok történetében is. A magyar közvélemény szélesebb rétegei is rokonszenvvel fordultak a török nemzet felé. A kapcsolatok intézményes ápolására 1910-ben megalapították a Turáni Társaságot, amely az első világháború végéig tevékenykedett a két nemzet kölcsönös megismertetésén. Egyrészt fiatal magyar tudósokat küldött ki tanulmányutakra, másrészt ösztöndíjaival lehetővé tette, hogy török diákok a magyar egyetemeken tanulhassanak.

Még 1907-ben 500.000 frankos, török részről is jelentős támogatást kapott a turkológia. Akkor létesített alapítványt a Magyar Tudományos Akadémián Mehmed Feriduni budapesti török főkonzul; ennek kamataiból négy török ifjú (mérnök, gazdász, festő, zenész) végezte volna magyarországi tanulmányait, az ötödik részletet pedig az Akadémia török-magyar irodalmi művek kiadására fordíthatta volna. Feridun rokonai azonban megtámadták a végrendeletet. A pernek egyezség vetett végeit; eszerint az Akadémia a hagyatékából 240.000 koronát kapott. Ebből 100.000 korona kamatai török-magyar irodalmi célokra fognak szolgálni, 140.000 korona pedig harminc évig kamatozik s azután a 800.000 koronányi összeg eredeti rendeltetésének szolgál.

1910-ben két töröktárgyú anthológia jelent meg magyar nyelven. Mészáros Gyula kiadta műfordításait „Török költők“ címen, Zempléni Árpád pedig a „Turáni dalok“ című kötetét. Ugyanabban az évben Ömer Seyfeddin török regényíró több elbeszélésében a magyarországi török harcot magasztalta.

Sok minden történt a kapcsolatok élénkítésére az első világháború alatt. Istanbulban magyar intézet alakult, de csak 1918 végéig állott fenn. Rövid időre magyar lektorátus is volt az ocilani egyetemen. 1918-ban magyar kutatóexpedíció dolgozott Nyugataintóliában, Sok török diák tanult a magyar egyetemeken. A magyar kormány a budapesti egyetemen török lektorátus szervezésével segítette elő a török nyelv gyakorlati elsajátítását. A lektor, Abdul Laifcif, egyúttal a Magyarországot! élő muszlimok lelki gondozója is.

1923-ig a török nép szabadságharcát vívta meg; a háborús évek pedig ott sem kedveztek a szellemi élet fejlődésének. De éppen akkor indült meg a honfoglalás előtti ezeréves török-magyar érintkezések rendszeres tanulmányozása nyelvészeti alapon. Az úttörő e téren Gombóc Zoltán, előbb kolozsvári, majd 1921 óta budapesti egyetemi tanár volt, a magyar nyelv honfoglaláselőtti török jövevényszavairól írt tanulmányai-
val. Munkatársa, Németh Gyula, a budapesti egyetem 1916 óta rendkívüli, 1919 óta rendes tanári minőségben vette át Vámbéry Ármin tanszékét. Kekten több tanulmányutat tett s ezeken különösen a kaukázusi kumükök és iaz ufaí csuvasok nyelvével foglalkozott. „A honfoglaló magyarság kialakulása“ címen 1930-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent könyve az addigi kutatások eredményeit rendszeresen összefoglalta s biztos kiindulópontjául szolgál a további idevágó kutatásoknak.

Németi Gyula széleskörű szakirodalmi működése melieítt egész turkológus gárdát nevelt fel. Török tanítványai is szép számmal voltak; közülük Sitki Bekir Cobanzade a bakui egyetem tanára lett, Ragip Ozdem az is tanbui egyetem tanára, Hamit Zübeyr Kosay pedig a török múzeumok főigazgatója, aki különösen sokait tesz a két nemzet közötti művelődésben kapcsolatok ápolására. Hüseyin Namik Orkun nagy érdemeket szerzett azzal, hogy hazájában ismertette a magyar turkológiai kutatások eredményeit. Maga az államfő, Atatürk is meleg érdeklődéssel kíséote a magyar turkológusok munkáját. Kezdeményezésére az ankarai egyetem nyelvészet-történelmi karán magyar nyelvi és irodalmi tanszéket állítottak fel s arra Rásonyi Nagy Lászlói, majd Halasi Kun Tibort hívták meg. Ezzel a tanszékkal, majd intézettel új lendületet nyerteik K magyar-török szellemi kapcsolatok. 1936-ban a keleteurópai népzene halhatatlan kutatója, Bartók Béla, meghívást kapott Törökországba. Előadásai és délanatóliiai kutató útja serkentőleg hatottak a török népzene gyűjtésére. 1937-ben Fekete Lajos budapesti egyetemi r., k. tanár, a török paleográfia úttörője, a török miniszterelnökségtől megbízást kapott a török levéltárak átszervezésére. Ugyanabban! az évben hat magyar tudós meghívást kapott a történettudományok istanbui nemzetközi kongresszusára.

De nemcsak tudományos kutatásokkal foglalkoztak magyar szakemberek Törökországban. A török köztársaság több magyar szakembert hívott meg az ország modernizálásának nagy munkájára is. Az ankarai Néprajzi Múzeumot Mészáros Gyulfa szervezte és vezette éveken át, egészen 1932-ig. Ugyanó az istanbui egyetemen a magyar nyelv és

néprajz tanára is volt. Réthly Antal építette ki a török meteorológiai szolgálatot, Csiky Ferenc pedig több, mint húszéves munkával nagy érdemeket szerzett a török lótenyésztés, mezőgazdaság, újabban pedig a kereskedelem fejlesztésével is.

1938-ban és 1939-ben a debreceni nyári egyetemen 22 török diák minden más nemzetet megelőzve, a legjobb tanulmányi eredményeket trte el.

Irodalmi téren is sok történik a szellemi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Az első világháború folyamán; Kunos Ignác, utána pedig Germanus Gyula és Gyalui Boér György török nyelvtanokat írtak, Pabnszky János pedig török-magyar szótárat szerkesztett. Rásonyi Nagy László 1942-ben a külföldi szakkörökben is nagy elismeréssel fogadott kézikönyvben (Dünya tarihinda türük, a. m. „A törökség a világtörténelemben“) a törökség világtörténelíni szerepét dogozta fel. Török tudományos folyóiratok, különösen a Türkiyat Mecmuasi és a Bérleten hasábjain egyre több tanulmány foglalkozik a magyar kapcsolatokkal. Se szeri, se száma azoknak a magyar költemény-, novella- és regényfordításoknak, amelyek a török napúsjátóban és a népszerű folyóiratokban napvilágot látnak.

hollósi Somogyi József